

лицьких священників. Про долю уніатів у Російській імперії взагалі не йшлося. Українська уніатська церква тепер стала каменем спотикання у відносинах Ватикану та Росії. Тому Святий Престол, для того щоб установити відносини з Петербургом, пожертував уніатською церквою на теренах Російської імперії.

Незважаючи на певні обмеження католиків і невиконання своїх обов'язків та обітниць Російським урядом, Ватикан і надалі прагнув нормалізувати стосунки з Російською імперією й підтримував дипломатичні відносини до жовтня 1917 року.

1. Бернадський Б. Ставлення органів державної безпеки Російської імперії до Римо-католицької церкви на правобережжі України (1905–1917 рр.) / Б. Бернадський // Ковчег. – С. 133–147.
2. Бистрицька Е. Питання єдності церков у російсько-ватиканських дипломатичних відносинах 1914–1917 рр. / Е. Бистрицька // Україна і Ватикан в контексті суспільних і міжконфесійних проблем [Текст] : серія зб. наук. праць. – Івано-Франківськ ; К., 2008. – Вип. 1. – С. 452–459.
3. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) : монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
4. Гладка Г. Митрополит А. Шептицький і Патріарх Й. Сліпий – великі поборники єднання Української та Вселенської церков / Г. Гладка // Україна і Ватикан в контексті суспільних і міжконфесійних проблем [Текст] : серія зб. наук. праць. – Івано-Франківськ ; К., 2008. – Вип. 1. – С. 469–475.
5. Мудрий С. Нариси історії Церкви в Україні / С. Мудрий. – Івано-Франківськ, 1999. – 526 с.
6. Надтока Г. Церква та імперія: католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. / Г. Надтока // Людина і світ. – 2001. – № 5. – С. 55–61.
7. Отрош М. І. Активне і пасивне право посольства Святого Престолу / М. І. Отрош // Держава і право. – Вип. 44. – С. 638–645.
8. Сапеляк А. Українська Церква на II Ватиканському Соборі / А. Сапеляк. – Рим ; Буенос-Айрес, 1967. – 315 с.
9. Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії / Н. Г. Стоколос // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 94–109.
10. Федорів Ю. Історія церкви в Україні / Ю. Федорів. – Львів : Свічадо, 2001. – 362 с.

В статті розглядається роль України в відносинах між Ватиканом і Російською імперією в кінці XVIII – на початку XX століть. Проаналізовано положення, в якому опинилися уніатська і католицька церкви в результаті розділу Польщі (1772–1795 рр.) і проілюстровано відмінності їх положення в межах однієї імперії. Автор прослідковує зміни ролі української уніатської церкви і “українського питання” в відносинах Апостольського Престолу і Російської імперії.

Ключові слова: Ватикан, Росія, імперія, конкордат, уніатська церква, римо-католицька церква, православ'я.

This paper examines the role of Ukraine in relations between the Vatican and the Russian an empire in the late XVIII – early XX centuries. Analyzed the position which was the Catholic and the Uniate churches as a result of the partitions of Poland (1772–1795 biennium) and is illustrated the difference of their position within a empire. The author traces the changing role of Ukrainian Uniate Church and the “Ukrainian question” in relations Apostolic See and the Russian Empire.

Keywords: Vatican, Russia, empire, concordat, Uniate Church, the Roman Catholic Church, Orthodoxy.

УДК 327.2

ББК 63.3

Тарас Лаврук

ГЕОПОЛІТИЧНА “ТІНЬ БАТЬКА ГАМЛЕТА” ЯК ДЕТЕРМІНАНТА СТАНОВЛЕННЯ “УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ”

“Українське питання” як перспектива набуття державної незалежності завжди пов'язувалося із сукупністю багатьох факторів політичного, світоглядного й психологічного ґатунку. Відповідно до епохи, змінювалась ієрархія значущості тих чи інших аспектів, але геополітична складова не лише залишалася невід'ємною частиною цієї сукупності детермінант, а й посідала в ній визначальні позиції.

Ключові слова: “українське питання”, державна незалежність, детермінанти, ієрархія політичних пріоритетів, значущість, геополітична сфера.

Напередодні Першої світової війни проблема національного самовизначення народів постала настільки гостро, що дала підстави прем'єр-міністрові Великобританії Гербертові Асквітові встановити причину вступу Англії у війну, а як “забезпечення міцної основи правам малих націй Європи”. Переслідуючи ідею перемоги над державами німецького блоку, британський уряд прагнув залучити на свій бік малі народи, проголошуючи популярні в їхньому середовищі гасла щодо національного самовизначення. Із цією метою у Великобританії було створене агентство пропаганди й публічної підтримки національного самовизначення зі штатом науковців, журналістів і письменників, на яке покладалася місія формувати суспільну думку в певному світоглядному напрямі.

Подібної позиції дотримувалися Сполучені Штати Америки: президент Америки Вудро Вільсон проголосив принципи національного самовизначення, декларуючи права націй на відродження державності. Утім ні Великобританія, ні Франція, ні США не виступили на захист українців, незважаючи на проголошення про опору на “малі народи”. Українська політична еліта Росії й Австро-Угорщини почала проголошувати ідею національної автономії України. “Українське питання” із суто внутрішньополітичного поступово трансформувалося в повноцінну міжнародну проблему в контексті реалізації військово-політичних цілі держав у Першій світовій війні. Приналежність українських земель до Російської й Австро-Угорської імперій украй заплутала його вирішення, оскільки ці дві імперії належали до ворожих військово-політичних угруповань – Антанти й Четвірного Союзу. Гострі суперечності між Росією та Австро-Угорщиною перетворили “українське питання” ледве не на основну причину розв'язання світової війни [6, с.37].

Після перших воєнних успіхів і територіальних здобутків на “українському фронті” російська окупаційна влада закрила в Галичині українські періодичні видання, а з другої половини вересня 1914 року – і українські громадські організації. Жорстоких переслідувань зазнали українські громадські діячі. Лише за декілька місяців у Львові було здійснено понад 1 200 арештів і 1 000 обшуків. Значна кількість арештованих, серед них й Андрей Шептицький, була депортована в Росію. Загальна кількість депортованих становила понад 12 тисяч осіб. Масово ліквідовувалися греко-католицькі парафії й насильно запроваджувалися російські. Відбувалася русифікація освіти.

Із відступом російської армії в 1915 році в Галичині були пограбовані українські культурні установи, зокрема, Наукове товариство ім. Т.Шевченка, вивезені найцінніші колекції з бібліотеки й музею “Народного дому”, здійснені нові арешти й депортовано в Сибір українських діячів. Наслідком російської окупації Галичини було фізичне винищення населення на цих землях. Відступ російської армії на схід супроводжувався масовим виселенням людей із Холмщини, Волині, Поділля. Палили села, щоб ворогові залишити пустелю. Загальна кількість виселених коливається від 3,5 до 6 мільйонів осіб. Трагічні події 1914–1915 років не могли не призвести до переоцінки ставлення українців до російського уряду – прийшло усвідомлення, що перемога Росії перекреслить будь-які перспективи суверенізації України й культурно-цивілізаційного розвитку українства.

Зацікавлення Великобританії у зв'язках з Україною можна пояснити суперечностями між Англією й Росією. Могутня Російська імперія заважала планам правлячих кіл Великобританії поширювати вплив в Європі. За свідченням Ллойда Джорджа, восени 1916 року були розроблені плани ослаблення Росії, що передбачали створення ефективного бар'єра проти російського домінування в Європі. Складне становище в Росії створило ідею її розчленування на окремі державно-політичні утворення, пов'язані федеративними зв'язками. На думку тодішнього військового міністра У.Черчилля, така Росія була б меншою загрозою для майбутнього світу, ніж велика централізована царська монархія.

Німецькі політики добре усвідомлювали вигідне геополітичне положення та величезне стратегічне значення України. Канцлер Німеччини Т.Бетман-Гольвег у меморандумі до свого посла у Відні 11 серпня 1914 р. зазначав про наміри Німеччини підготу-

вати повстання в Україні, пов'язуючи це з планом створення низки буферних держав із неросійських народів у західних провінціях царської імперії, що межували з Німеччиною або Австрією. Здійснення цього плану було можливим за умов успішного перебігу війни на східному театрі бойових дій. Позицію німецького уряду підтверджувала нота австрійського міністра закордонних справ Бертольда турецькому уряду 21 листопада 1914 року, у якій він заявив, що головною метою у війні є ослаблення Росії, а воно можливе лише в результаті створення незалежної української держави.

У середовищі німецьких інтелектуалів аксіоматичних ознак набула теза, відповідно до якої дієвим засобом усунення російської загрози для Німеччини є навіть не мілітарна перемога над Росією, а розчленування останньої на підставі насамперед розв'язання "українського питання", суверенізації України. Теоретико-методичним вістрям таких геополітичних пріоритетів стала концепція "Randstaatentheorie" ("Теорія сусідніх держав"), яка обґрунтовувала доцільність унезалежнення польського, українського та балтійських народів.

Однак перехрещення польсько-українських національних інтересів і першочергове значення для Австрії польського фактора відсували "українське питання" на узбіччя пріоритетів австрійської політики. Німецькі плани стосовно України узгоджувалися з австро-угорськими про австро-польське розв'язання проблеми Польщі, якій відводили роль буферної держави під німецьким протекторатом, а це неминуче сприяло б подальшій експансії на українські землі.

Аналізуючи наявні тенденції, українська інтелектуальна еліта почала усвідомлювати, що "українське питання" може бути розв'язане не внаслідок дипломатичних ходів, а в результаті боротьби за незалежність і самостійність. Головна українська рада (ГУР) як основний представницький орган українців в Австро-Угорщині провела переговори з австро-угорським урядом щодо створення національного збройного формування легіону Українських січових стрільців. У легіон записалося 28 тис. добровольців, однак правлячі кола імперії, усвідомлюючи кінцеву мету українців, обмежили чисельність цього військового формування 2,5 тис. вояків.

В українській політологічній та історичній літературі продовжує активно дискутуватися питання про доцільність укладення Центральною Радою сепаратного миру з країнами Четвірного Союзу [3, с.89–90]. Висловлювалися взаємно протилежні погляди: одні оцінювали укладений мир як "велике дипломатичне досягнення Центральної Ради". Підставою для таких оцінок став факт, що за Брестським миром країни Четвірного Союзу визнали де-юре незалежність і кордони України. Молода Українська держава вперше у ХХ ст. виступила суб'єктом міжнародного права. Інші вважали, що сепаратним миром українські політики посирили антиукраїнські настрої в державах Антанти й США, а це завдало непоправного удару українській справі на міжнародній арені.

Мирний договір у Бресті був вигідний для його учасників й означав для всіх народів кінець світової війни. З боку Центральної Ради це була відчайдушна спроба врятувати українську державність. У першій чверті ХХ ст. Європа виявилася розділеною на антагоністичні військово-політичні блоки. Як і багатьом іншим "малим" або новоутвореним державам, Україні довелося вибирати між ворогуючими угрупованнями. Революційні потрясіння в Росії та небажання більшовиків погодитися з існуванням самостійної України ще більше ускладнили непросте становище УНР. До укладання миру Центральної Раді спонукали не пронимецькі симпатії її лідерів, а об'єктивна внутрішня ситуація, що склалася на той час. Без зовнішньої підтримки Центральної Раді й українському урядові не вистачало сил одночасно захищатися від більшовиків і протистояти державам Четвірного Союзу. Мир з Німеччиною Центральної Рада уклала, коли остаточно зрозуміла, що на практичну допомогу від Антанти надіятися не можна.

Лише Німеччина та її союзники виявили готовність визнати УНР і вжити практичних заходів для її підтримки. Німеччина й Австро-Угорщина, у свою чергу, використали

ли цей акт на власну користь. Підтримавши УНР, вони ослабляли політичного суперника – Росію, піднімали Польщу, що відроджувалася, поширювали свої впливи в Східній Європі, розв’язували для себе продовольчу й сировинну проблеми.

Черговим етапом боротьби українців за державний суверенітет була автономія Карпатської України [1, с.44–45]. Її територія становила 11 085 квадратних кілометрів з населенням 552 124 особи, з яких українці склали 70,6%, угорці – 12,5%, німці – 12%, румуни – 2,5%, словаки – 1,3%. З метою забезпечення внутрішньої стабілізації 12 лютого 1939 р. у Карпатській Україні в атмосфері піднесення й святковості відбулися вибори до сейму. Із 283 365 осіб, що мали право голосу, взяли участь у виборах 263 202 особи. Найбільшу підтримку отримала Українська Національна Організація (92,4% усіх голосів), яка об’єднала прихильників національно-державного розвитку Карпатської України. Сесія сейму Карпатської України 15 березня 1939 року проголосила незалежність Карпатської України й затвердила державні атрибути (гімн “Ще не вмерла Україна”, прапор, герб). На цій сесії було сформовано уряд на чолі з прем’єром Юліаном Реваєм та обрано президентом А.Волошином.

Третій рейх використав Карпатську Україну як пішака на шахівниці агресії й без вагань пожертвував нею, щоб повернути на свій бік Угорщину та заспокоїти Кремль, наляканий виникненням нового українського П’ємонту. Гітлер 12 березня 1939 р. дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною. Трагізм полягав у тому, що через кілька днів після падіння Карпатської України, 3 квітня 1939 року, А.Гітлер наказав готуватися до нападу на Польщу. Початок військової окупації Карпатської України 14 березня 1939 р. викликав відчайдушний опір українців. За п’ять днів запеклих боїв зі стрільцями Карпатської Січі угорське військо, опираючись на величезну перевагу сил і техніки, окупувало Карпатську Україну. Збройний опір у горах тривав три тижні з втратами до 5 тисяч українців, загиблих у боях і страчених або замордованих тортурами після взяття в полон.

На клопотання МЗС Німеччини близько тисячі полоненим бійцям Карпатської Січі угорський уряд дозволив виїхати. Їх розмістили в таборах поблизу Відня, Брно та Ганновера, де вони проходили військову підготовку. Німеччина планувала їх використовувати для організації повстання в українських районах Польщі, яке дало б привід для німецького військового втручання.

Серед східних воєводств Речі Посполитої “Волинь відзначалася особливою специфікою політичних, національних і міжконфесійних стосунків. На початку 20-х років тут проживали представники близько 34 націй і народностей. Переважну більшість мешканців воєводства, за даними перепису 1921 року, склали українці. З-поміж 1 437 907 мешканців Волині їх налічувалося 983 596 осіб, або 68% усіх жителів. Другу за чисельністю національну групу становили поляки – 240 922 осіб (16,7% жителів). Поряд з поляками і українцями помітне місце в національній структурі Волині займали євреї, а також чеські та німецькі колоністи” [2, с.334].

На початку 30-х років “найчисельнішою після поляків і українців національною групою на Волині були євреї. За даними перепису 1931 року, їх на терені воєводства проживало 205 545 осіб, або приблизно 10% загальної кількості жителів воєводства. Більшість з них мешкала в містах. Якщо взяти до уваги те, що населення міст Волинського воєводства у 1931 році складало 253 тисяч осіб, то 50%, або 124 тисяч з них, були євреями. Найбільше їх проживало в містах і містечках Рівненського (37 454), Луцького (34 142), Ковельського (26 476), Дубнівського (17 530), Кременецького (18 679) і Володимирського повітів (10 787). Волинські євреї відігравали домінуючу роль у торгівлі, промисловому і дрібному виробництві” [2, с.335].

У вересні 1939 року на території Західної України народні школи за мовами навчання були такими: українські – 139, польські – 2 731, польсько-українські – 2 198, ні-

мецькі – 79, польсько-німецькі – 7, єврейські – 7. У них навчалося 819 233 учні. За національністю: українців – 510 тисяч, поляків – 250 тисяч, євреїв – 70 тисяч, німців – 4 207. У шкільній освіті працювало 14 203 вчителі. З них поляків – 10 125, українців – 2 477, німців – 95, євреїв – 17 [4, с.52–53]. “Наприкінці 30-х років ХХ століття у Львові функціонували університет, політехнікум, торгівельна та ветеринарна академії. Але викладання предметів у них велось переважно польською мовою. Та й серед студентів переважали поляки (77,9%). Українців серед них було 12,9%, євреїв – 6,7%” [7, с.308].

За станом на вересень 1939 року “на всіх етнічних українських і мішаних українсько-польських землях, що входили до складу Польщі, налічувалося 9 мільйонів 628 жителів, у томі числі 5 мільйонів 198 тисяч – українці, 2 мільйони 328 тисяч – поляки, 924 тисяч – євреї, 78 тисяч – німці, 48 тисяч – росіяни, 50 тисяч – представники інших національностей. Частка українців становила 62%, поляків – 25,6%, євреїв – 10,1%, німців – 1,0%, росіян – 0,5%, представників інших національностей – 0,4%” [8, с.57].

Аби послабити український визвольний рух, Польща в період між Першою та Другою світовими війнами пішла шляхом визнання лемків окремим етносом. Варшава свідомо допомагала активістам горців, щоб протиставити їх українським політикам-націоналістам. Аналогічні методи в ті часи відносно закарпатських українців застосовував уряд Чехословаччини, заохочуючи рух русинів. Нині Румунія активно підтримує ідею того, що не лише русини, а й гуцули є окремою етнічною групою. Це дозволяє Бухаресту мінімізувати поступки українській діаспорі в цій країні. Нещодавно схожі методи почала застосовувати й Сербія: офіційний Белград визнав буньєвців і сокців окремими від хорватів етнічними групами, що викликало роздратування в Загребі. У такий спосіб Сербія штучно зменшила чисельність хорватської діаспори у своїй провінції Воєводина. Між іншим, у ХІХ столітті угорська влада також виокремлювала ці групи для підриву сербського та хорватського національних рухів у Воєводині.

Перша міжвоєнна хвиля польського терору проти українців Волині й Галичини відбулася в 1930–1931 роках у межах так званої паціфікації, себто “замирення, змушення до миру засобом сили”. За кілька років утиски майже припинилися, однак “на зміну порівняно ліберальному курсу щодо українців, котрий до 1938 року проводив воєвода Генрік Юзевський, з лютого 1939 року було запроваджено нову державну політику польського уряду на Волині. Її основною метою була цілковита денационалізація українців, їхнє окатоличення та намагання пов’язати Волинь з Польщею економічно, культурно й організаційно. Цю нову політичну програму поляки Волині сприйняли із захопленням, українці ж чинили їй опір. Уряд активно поборював насамперед комуністичний і націоналістичний рухи. За час управління воєводи Олександра Гавке-Новака на Волині було заарештовано близько 3 000 комуністів. До липня 1939 року за ґратами опинилися також близько 700 оунівців з Луцького, Дубнівського, Кременецького, Рівненського повітів. Українці активно виступали проти мобілізації до польського війська напередодні й на початку Другої світової війни [5, с.20].

Ставши на шлях конфронтації з Польщею, гітлерівці вирішили скористатися “українською картою”. Для цього вони пішли на поліпшення стосунків з українською еміграцією, якій обіцяли підтримувати політичні прагнення українських угруповань, надавати їм матеріальну й моральну допомогу, зокрема, створити український легіон. У свою чергу, поновлюючи контакти з німецькими інстанціями, лідери ОУН зробили нову спробу пристосувати політику Третього рейху до інтересів своїх визвольних змагань. Аналізуючи таку позицію оунівців, дослідник українського націоналізму Д.Армстронг зазначав, що всі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли: вона може постати лише внаслідок катастрофічних змін у Східній Європі, а єдине, що могло б викликати такі перетворення, це світова війна. Цілком природно, що Німеччина як ініціатор такої війни ставала союзником ОУН. Однак союзництво Німеччини було підступ-

ним і цинічним, бо трималося на голому розрахунку – використати українців як сировинну базу й буфер у протистоянні із СРСР.

Чому все-таки за умов інтенсивного “фліртування” з “українським питанням” практично всіх основних гравців тогочасної міжнародної політики Україні так і не вдалося досягти державного суверенітету? Відповідь можна знайти в науковому доробку Нобелівських лауреатів 2005 року Томаса Шеллінга та Роберта Аумана, які розробили теорію взаємозалежних рішень, котру нині інтенсивно використовують економісти, соціологи, кібернетики, політологи й аналітики спецслужб.

З 1958 року Томас Шеллінг співпрацював з військово-промисловою корпорацією RAND – головним мозковим центром США під час переговорів із СРСР з питань роззброєння. Найбільш популярною виявилася книга “Стратегія конфлікту, що вийшла друком у 1960 році. Яскравий афористичний текст цієї праці підпорядкований меті використання теорії ігор у міжнародних відносинах. Т.Шеллінг мав намір з’ясувати закономірності логіки поведінки учасників конфліктних ситуацій. Його відкриття полягає в тому, що практично в кожному конфлікті закладені не лише протилежні, а й спільні інтереси, взаємозалежності. Тому перемога в конфлікті означає тільки вигреш у межах власної системи цінностей.

Один з основних акцентів Т.Шеллінга – недоречність повноцінного конфлікту, що, власне, і стало на заваді тодішнім перспективам суверенізації України. Шеллінг наводить приклад вантажівок з динамітом, які на високій швидкості рухаються назустріч одна одній. Зіткнення нікому не дозволить вийти з конфлікту переможцем, але якщо один з водіїв злякається загрози й поступиться, то він програє за рівних перспектив виграти. Фактично вся справа й полягає в тому, як змусити злякатися опонента й поступитися шляхом.

Під час тривалих відносин суб’єкти конфлікту формують так звані фокальні точки – взаємовигідні рішення, зумовлені розумінням взаємних потреб сторін. При цьому учасники конфлікту посилюють власні позиції засобом надання достовірних зобов’язань – доказів того, що вони будуть дотримуватися обраної стратегії. Яскравий приклад ефективності достовірних зобов’язань – принцип “спалювання мостів” головнокомандувачем позаду своєї армії. У багатьох випадках після такого кроку бойовий дух супротивника падає і він часто йде на поступки, усвідомлюючи серйозність намірів свого супротивника. Важливим фактором успіху є поінформованість учасників конфлікту, адже за відсутності обміну повідомленнями про наміри стратегія “спалення мостів” приречена на невдачу.

Наприкінці 1938 р. представники відомства адмірала В.Канаріса зважилися на формування Українського легіону, вишкільний центр якого розташувався в австрійській місцевості Зауберсдорф. За спогадами члена ОУН В.Крохмалюка, серед його особового складу переважали колишні стрільці Карпатської Січі й оунівці, котрі проживали в еміграції в Німеччині чи перейшли на її територію з Польщі до вересня 1939 року. У Зауберсдорфі відбувалося початкове військове навчання, звідки його слухачів маленькими групами переправляли на подальше вдосконалення, здебільшого до Німеччини. Вишкіл Українського легіону, офіційна назва якого “Військові відділи націоналістів” (ВВН), здійснювався в суворій таємниці. Бійці зобов’язувалися приховувати свою національність, вдавалися до псевдонімів, називали себе німецькими іменами. Легіон складався з двох куренів і налічував 600 осіб. Командиром з українського боку було призначено колишнього члена УВО оунівця полковника Р.Сушка.

Між іншим, перспективи суверенізації України були не такими вже й примарними. У подібній геополітичній ситуації Словаччина та Хорватія вперше отримали державну незалежність з рук Гітлера. Розпочате у квітні 1941 року німецьке вторгнення в Югославію надало хорватським націоналістам (усташам) шанс звільнитися від сербської гегемонії. Десятого квітня передові частини вермахту увійшли до Загреба й одразу було проголошено створення незалежної держави Хорватія, керівником якої став лідер руху усташів

Анте Павеліч. До речі, у своїх працях “Принципи хорватського усташського руху” (1933) і “Хорватське національне питання” (1936) він стверджував, що хорвати є нащадками не слов’ян, а готів. У такий спосіб обґрунтовувалася спорідненість хорватів із західною, а не слов’янською, візантійською та турецькою культурно-цивілізаційною гілкою.

Двадцять третього серпня 1939 року в Москву прибув міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп. Саме тут у ніч на 24 серпня в Кремлі міністри закордонних справ СРСР і Німеччини В.Молотов і Й.Ріббентроп у присутності Й.Сталіна підписали договір про ненапад між їхніми країнами терміном на десять років, який визначав територіальний устрій майбутньої Європи, зокрема, містив положення стосовно українських земель: “У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до складу Польської держави, – читаємо в цьому документі, – межа сфер і інтересів Німеччини і СРСР буде проходити приблизно по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну”. Отже, більшість земель Західної України, згідно з умовами протоколу, повинна була відійти до Радянського Союзу.

Компроміс між двома країнами, досягнутий унаслідок складного політичного та дипломатичного протиборства, визначив подальшу долю Західної України, вніс істотні зміни в міжнародні відносини “українського питання”. Німеччина фактично відмовилася від використання “української карти” в інтересах своєї зовнішньої політики. Оцінюючи цей аспект радянсько-німецького договору, нацистський діяч Розенберг 25 серпня 1939 р. записав у щоденнику: “Якщо ми до того ж змушені будемо віддати Польську Україну Радянському Союзові, то це з нашого боку другий після Карпатської України удар, завданий одній з найсильніших антимосковських сил”. Гітлерівське керівництво вирішило утриматися від організації повстання в Західній Україні як приводу для вторгнення вермахту. Побоюючись викликати недовіру радянського уряду, нацистські відомства й спецслужби різко обмежили зв’язки з українськими емігрантськими угрупованнями. Так, уже на другий день після підписання пакту “Молотова–Ріббентропа” німецькі офіційні установи отримали наказ із застереженням, що зовнішньополітична ситуація вимагає надзвичайно обережної поведінки й нагляду за всім, що відбувається в українських організаціях.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р. о 4 год 45 хв нападом Німеччини на Польщу. Саме радянсько-німецький договір про ненапад забезпечив необхідні політичні й військово-стратегічні передумови цього міжнародного розбою. Першого вересня 1939 року “Гітлер спрямував на Польщу 62 дивізії, з них 6 танкових, 2 800 танків, понад 2 000 бойових літаків, гармат і мінометів, загалом 1,8 мільйона солдатів і офіцерів. Польське військо мало у своєму складі 24 піхотні дивізії, 8 кінних і одну моторизовану бригади, 781 танк, 407 бойових літаків, майже 4 500 гармат і мінометів, загалом 440 тисяч жовнірів. У ході загальної мобілізації, оголошеної 31 серпня, військовому командуванню вдалося сформувати ще 15 піхотних дивізій і довести чисельність армії до 1 мільйона вояків. Волиняни становили в польському війську 10–15% особового складу” [5, с.23].

Незважаючи на відчайдушний опір польських військ, гітлерівські дивізії, маючи істотну перевагу в силах, бойовій підготовці й технічній оснащеності, швидко просувалися на Схід і до 8 вересня підійшли до Варшави. До 15 вересня основні сили польської армії були розбиті, загарбники захопили Люблін і підійшли до Бреста та Львова, окупували Володимир-Волинський і Дрогобич. За різними оцінками, у польському війську у вересневі дні 1939 р. перебували від 120 до 200 тис. українців. Більшість з них сумлінно виконували солдатський обов’язок. Були полки (наприклад, 5-й Грубешівський), де українці становили переважну кількість особового складу. Утім, напередодні Другої світової війни відносини між українським населенням і польською владою залишалися надзвичайно напруженими й багато українців не бажали захищати державу, яка вела антиукраїнську політику.

Незадоволене тим, що Німеччина несе весь тягар воєнного протистояння Польщі, а також одноосібно зазнає дипломатичних збитків як агресор, 12 вересня німецьке ке-

рівництво знову повернулося до плану організації повстання в Західній Україні. Ріббентроп і начальник штабу верховного командування Кейтель наголошували на необхідності інспірувати масовий виступ українського населення, який був би спрямований не лише проти польських властей, а й мав би на меті винищення поляків та євреїв. До організації повстання планувалося залучити ОУН. П'ятнадцятого вересня у Відні керівник абверу В.Канаріс мав зустріч з головою Проводу українських націоналістів (ПУН) А.Мельником. На ній він наголошував на можливості чи, радше, імовірності незалежності Західної (“Галицької”) України. А.Мельник настільки повірив В.Канарісу, що наказав готувати список членів західноукраїнського уряду. Головний абверівець, напевне, допускав цей варіант на той випадок, коли б Москва відмовилася вступити на польську територію. Саме тоді в різних частинах Східної Галичини (Бережани, Стрий, Дрогобич, Львів, Чортків, Золочів) спалахнули повстання, учасники яких роззброювали польську поліцію, утворювали власні охоронні загони, установлювали українську владу.

Характерно, що 15 вересня Й.Ріббентроп надіслав В.Шуленбургу телеграму, де рекомендував попередити В.Молотова, якщо Радянський Союз і тепер не втрутиться, то на схід від німецької зони впливу може виникнути “політичний вакуум” і там з’являться умови для утворення “нових держав”. Це був явний натяк на можливість проголошення самостійності Західної України й Західної Білорусі під німецьким протекторатом, чого кремлівський диктатор допустити не міг. Відомо, що до вибуху українського повстання справа не дійшла. Активізація української політики Німеччиною насправді звелася до появи Українського легіону серед німецьких передових частин, що вступили на землю Західної України, і деяких пропагандистських акцій.

Червона армія 17 вересня перетнула радянсько-польський кордон. Вступ радянських військ на територію Польщі мотивувався необхідністю взяти під захист населення Західної України та Західної Білорусі. Коли Червона армія перейшла кордони Західної України й польські війська були вже фактично розбиті, 17 вересня радянські літаки розкидали звернення до українського населення, підписане командармом С.Тимошенком, яке, зокрема, закликала: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів”. Це був відкритий заклик до нищення польської меншини.

Українське населення краю також розуміло невідповідність моменту для широкого виступу. Отже, сподівання нацистів і сталіністів на антипольські виступи західних українців не здійснилися, хоч окремі історики акцентують на тому, що українці та білоруси виявляли ворожість до відступаючих польських частин, і наголошують на численних випадках насильства з обох боків. Тому останні воєнні дії на цій території польська армія змушена була вести проти місцевого населення, вороже ставлення якого до неї стало наслідком антиукраїнської політики на цих територіях у міжвоєнний період.

Радянські війська 17 вересня 1939 р. вступили в Тернопіль, Збараж, Рівне; наступного дня – у Луцьк, Станіслав, Галич; 22 вересня – у Львів; 24 вересня – у Дрогобич; 26 вересня – у Самбір та Яворів; 27 вересня – у Старий Самбір. Вийшовши на Західний Буг і Сян, Червона армія зупинилася. Характерно, що вже на р. Нарев дехто з військовиків передбачав грядуще зіткнення німецько-радянських інтересів: німецькі частини перейшли раніше обумовлений кордон, а це призвело до сутичок між Червоною армією і вермахтом.

Двадцять другого вересня були проведені спільні паради німецьких і радянських військ на честь перемоги над Польщею. Шостого жовтня Гітлер, виступаючи в німецькому рейхстагу, сказав, що “впродовж двох тижнів припинила своє існування держава з 36-мільйонним населенням і армією більше ніж 50 дивізій. Німецька армія втратила за весь час 10 572 особи вбитими. Всі польські армії були розгромлені. 694 тисяч осіб було взято в полон. Підсумки війни підбивав і Радянський Союз. Виступаючи 31 жовтня 1939 року на сесії Верховної Ради СРСР, нарком В.Молотов повідомив про те, що 739 “визволителів” було вбито і 1 862 поранено. Згідно з польськими джерелами, втрати ра-